

A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről

I.

1. Előadásom első részében olyan kérdésekről kívánok szólni, amelyek a történeti nyelvtudomány általános fejlődésével, lehetőségeivel, megoldandó feladataival kapcsolatosak, s különösen hazai vonatkozásban időszerűeknek látszanak. Az előadás természetéből, korlátaiból adódik, hogy idevágó mondanivalóm sem a témakör teljessége átfogásának, sem az egyes kérdések részletes taglalásának igényét nem elégítheti ki. Szándékom elsősorban a problémafölvetés s ennek kapcsán nyelvtörténezeink eszmecseréjének serkentése közös dolgainkról, gondjainkról.

2. Sokak szemében úgy tűnik, hogy a nyelvtudomány általános, nemzetközi fejlődésének sodrában a történeti nyelvészet többé-kevésbé a perifériára szorult, bizonyos mértékben „kifutotta magát”; hogy — a nyelvtudomány néhány más ágazatához képest — csökkent a külső (társadalmi) és a belső (tudományos) szerepe, valamint fejlődési üteme. Ne vitassuk most azt, hogy e nézetben mi az aránya a tényleges valóságnak és a látszatnak vagy éppen a beállításnak, s azt se latolgassuk egyelőre, hogy maga ez a belső tudományos fejlődés, valamint az erről szóló felfogás erősödő vagy csökkenő tendenciájú-e napjainkban. Tulajdonítsunk a nézetnek, illetőleg az abban foglalt tartalomnak — akár munkahipotézisként is — bizonyos valóságértéket, s próbáljuk okait fűrkészni.

Az okok nyilvánvalóan több oldalról is közelíthetők lennének. Alapvetően azonban mind a nyelvtudomány legutóbbi néhány évtizedének fejlődéséhez kapcsolódnak, s közelebbről a történeti nyelvészethez a szinkrón, leíró nyelvészethez, az általános nyelvészethez és az alkalmazott nyelvészethez fűződő viszonyával függnek össze.

Az idevágó kérdéseket kissé sarkítva szinte azt lehet mondani, hogy a leíró, az általános és az alkalmazott nyelvészet a fejlődés jellegét, ütemét, más tudományágakhoz való kapcsolatait stb. tekintve meglehetősen egy blokkot képez, szemben a történeti nyelvészet bizonyos mérvű különállásával. Kétségtelen és szembeűnő tény például, hogy a szinkrón, leíró nyelvészeti stúdiumoknak mind az általános, mind az alkalmazott nyelvészethez való kapcsolatai jóval szorosabbak, mint amit e kapcsolatokról a történeti nyelvészet vonatkozásában el lehet mondani. Így van ez még akkor is, ha az összehasonlítás a történeti nyelvészetre nézve nem is minden szempontból méltányos, hiszen a leíró nyelvészethez ilyen vonatkozásban előnyösebb helyzetét objektív tényezők is magyarázzák. És így van ez még akkor is, ha a legtöbb nyelvész működésében a nyelvtudomány általános és konkrét diszciplinái nem különülnek el élesen, sőt többek kutatásában a leíró és a történeti tematika

sem választható szét mereven. És így van nemzetközi méretekben és hazai viszonylatban egyaránt, legföljebb a tünet erőssége különböző.

Mindenképpen jogosnak látszik tehát a kérdés: szükségszerű-e a történeti nyelvészetnek ez a viszonylagosan elszigetelt helyzete, s lehet-e, illetőleg kell-e tenni a változtatás érdekében?

A kérdésre — úgy hiszem — eléggé egyértelműen lehet felelni. Bár a nyelvtudomány keretein belül a történeti nyelvészet kétségkívül külön részdiszciplinát képez, bár céljai, feladatai, sőt részben szemlélete, módszerei is sajátos jellegűek, a nyelvtudomány más részterületei felé nem határolódhat el, azokkal nem kerülhet semmilyen vonatkozásban szembenállásba.

Egyértelmű a helyzet mindenekelőtt a szinkrón, leíró nyelvészethez fűződő viszonyban. A nyelv szinkrón és diakrón dimenzióinak egymást feltételező és meghatározó volta, valamint — ide kapcsolódóan — az a tény, hogy a történeti nyelvtudománynak a múlt nyelvi helyzetére nézve is bőven vannak a szinkrón állapotokat regisztráló, leíró jellegű feladatai is, világossá teszi, hogy a nyelvi szinkrónia problémáival foglalkozó tudományrészlegek nem eshetnek kívül a történeti nyelvészet hatókörén. A nyelvtörténetést szükségszerűen, vizsgált anyagának sajátosságaiból folyóan kell, hogy érdekelje a nyelvi szinkrónia összes kérdése, beleértve a szinkróniával összefüggő tudományos nézeteket és módszerbeli közelítéseket is. Mivel azonban a nyelvtörténetést feladatai a diakrónia irányában is elviszik, sőt igen nagy mértékben viszik el, a nyelv szinkrón problematikája természetesen csak része és távolról sem teljessége a történeti nyelvészet szemléletének és módszerének. A szinkrón leíró és a történeti nyelvészet között azonban e tekintetben sem ellentét, hanem egymásmelletti és kölcsönösségen alapuló viszony áll fenn.

Ugyancsak teljesen egyértelmű a helyzet a történeti nyelvészetnek az általános nyelvészethez fűződő viszonyában. Az a tény, hogy a történeti nyelvészetben a szinkrónia és a diakrónia problematikája együtt van adva, óriási lehetőségeket ad a nyelvnek még igen sok vonatkozásban rejtett titkaiba való behatolásra, a nyelv két dimenziója közti mélyebb összefüggések megkeresésére, a nyelvnek a környező világgal, a társadalommal és a gondolkodással való kapcsolatai teljesebb feltárására. Igaz ugyan, hogy a nyelvtörténetben a szinkrón dimenzió vizsgálata időben visszafelé haladva nehezül, ezt a hátrányt azonban a diakrón viszonylatok bekapcsolása messze kiegyenlíti, amely viszonylatokat a maguk valóságában, tehát nem-spekulatív úton csak a történeti nyelvészet tudja megragadni. De a diakrónia sokágú és szövevényes problematikája — amely természeténél fogva amúgy sem szakadhat el a szinkróniától — maga is éppen eléggé alkalmas terep az elvi, általános közelítésre, hiszen pl. központi témája: a nyelvi változás kérdése még ma is tele van olyan rejtelmekkel, amelyeknek felfedésére a konkrét, ténymegállapító vizsgálatok egyedül — átfogó, elvonatkoztató nyelvészeti tevékenység nélkül — nem elegendők. Merő tévedés volna tehát azt hinni, hogy a történeti nyelvtudománynak nincsenek vagy csak korlátozott mértékben vannak általános nyelvészeti aspektusai, illetőleg hogy a történeti nyelvészet kívül maradhat az általános nyelvészet szféráin és érdekein.

Részben áttételesen ugyan, de a történeti nyelvészetnek az alkalmazott nyelvészethez való viszonyáról is csak az eddigiek értelmében lehet szólni. Az persze bizonyos, hogy az alkalmazott nyelvészetben a nyelvtörténeti kutatások konkrét, tételes eredményei legföljebb csak meg-

határozott területeken (nyelvművelés, anyanyelvi oktatás stb.) használható fől közvetlenül, s fordítva, az alkalmazott nyelvészet legtöbb területe sem szolgáltat a nyelvtörténet számára klasszikus értelemben vehető tény-, illetőleg forrásanyagot. Mégis, aligha van olyan alkalmazott nyelvészeti részleg, ahol a nyelv dolgainak teljes, komplex ismerete ne járna legalábbis közvetett haszonnal, illetőleg ahol a nyelvtörténeti szemlélet, gondolkodás hiányát akár a legszinkronikusabb témájú alkalmazás is ne súlyosná meg valamilyen módon. E ponton az általános és az alkalmazott nyelvészetnek a nyelvtörténethez fűződő viszonya bizonyos mértékben egybekapcsolódik, hiszen a nyelvtörténeti gondolkodás kifejlődése absztrakciós, általánosító közelítésmód nélkül elképzelhetetlen. Az alkalmazott nyelvészetnek olyan társadalmi szempontból is kiemelkedő fontosságú területei pedig, mint az iskolai oktatás, valamint az iskolán kívüli nyelvművelés, nyelvi változásszemlélet, történetiség nélkül képtelenek funkciójukat megfelelő szinten betölteni (ezt hazai vonatkozásban is konkrét példákkal lehetne alátámasztani). És megfordítva: a nyelv mai problematikájához kapcsolódó alkalmazott nyelvészeti területeken — a logopédiától a nyelvművelésig — mennyi minden fölmerül, amelyre a nyelvtörténésznek oda kell figyelnie, amelyből, ha közvetve is, a nyelvtörténeti folyamatok szemlélet- és közelítésmódja is gyarapodhatik. Elvileg tehát a történeti nyelvészet és az alkalmazott nyelvészet között sincsenek olyan válaszfalak, mint ahogy azt egyesek gondolnák.

A mondottakból következik, hogy a történeti nyelvészet jelzett kapcsolatainak laza volta nem hogy nem szükségszerű, de nem is természetszerű. E témakörben különleges fontosságú kérdésnek látszik a történeti nyelvészetnek és az általános nyelvészetnek a kapcsolata, az utóbbinak a nyelvtudományon belüli központi helyzete és a szinkrón, leíró, valamint az alkalmazott nyelvészethez való viszonyt is sok tekintetben meghatározó volta miatt. Ha a történeti nyelvészet általános részlege (az általános nyelvtörténet) erős, az a másik két irányban való viszonyra is kedvezően — sőt bizonyos mértékben automatikusan — hathat ki. Az általános nyelvtörténet megerősítésének, szélesebb alapú kifejlesztésének pedig elvi akadályja nem lehet; mindenesetre sem magában a nyelvben, sem az azt vizsgáló tudományban nem rejlik semmi olyan alapvető ok, amely például a történeti és a szinkrón, leíró nyelvészet általános kérdései kimunkálásának akár fontossági, akár szintbeli különbségeit hosszú lejáratra — tehát adott időszak tudománytörténeti sajátosságait nem tekintve — igazolhatná.

Úgy hiszem, ez a kérdés nemcsak a történeti nyelvészet gondja, hanem az egész nyelvtudomány közös ügye. A változtatás érdekében az általános nyelvtudomány irányából is szükséges lépéseket tenni. A legtöbbet azonban e téren alighanem a nyelvtörténészekről lehet és kell is elvárni: nekik kell első-sorban jelentékeny mértékben túllépni a puszta adatfeltáró, valamint tény-megállapító tevékenységen, magától értetődően nem elhagyva, hanem az általánosítás felé tágitva, kiterjesztve e ténykedésüket.

A történeti nyelvészet általános tematikájának nagyobb volumenű fejlesztésére, kibontására természetesen már eddig is történt egy és más nemcsak külföldön, hanem idehaza is (e kérdésre — más összefüggésben — rögvést visszatérek). Mindenesetre éppen a legnagyobb nyelvész-egyéniségek közül sokan, bármely irányból közeledtek is a szóban levő célok felé, nem tettek elvi különbséget a nyelv története és jelen működése általános kérdéseinek tanulmányozása között. A kutatók nagyobb tömegeinek munkálkodásában azon-

ban jórészt nem ez a helyzet: a nyelvtörténészek többsége nem tesz annyit konkrét eredményei általános vonatkozásainak a föltárása terén, amennyi kívánatos volna; az általános nyelvészek legtöbbször pedig viszonylag csekély mértékben vagy egyáltalán nem érdeklődik a nyelv történetisége. A kapuk tehát még korántsem nyitottak, ezért kell döngötni azokat . . .

Mindenesetre a magyar nyelvtörténészeknek véleményem szerint bőséges tennivalóik vannak e téren. Amikor történeti nyelvészetünk úgynevezett „nagy adósságairól” beszélünk, nem is joggal emlegetjük az adatfeltáró, valamint a konkrét ténymegállapító tevékenység sok tekintetben tapasztalható hiányait. Legalább ilyen nagy adósság azonban az, még ha kevesebbet emlegetjük is, amiről az imént esett szó. Korábbi mulasztásaink pótlását, vagy — pozitívebben fogalmazva — történeti nyelvészetünk jövőjét csak a konkrét és az általános stúdiumok együttese, kölcsönössége biztosíthatja, az egyoldalúság aligha.

Amikor a szükséges egyensúly megteremtésének s ezzel a nyelvtörténet általános kérdései erőteljesebb kimunkálásának a szükségességét hangsúlyozom, természetesen nem a konkrét nyelvtörténeti munkálatok visszaszorítását célzóan vagy éppen a konkrét nyelvi anyagtól elszakított, üres, spekulatív elmélkedés kiterjesztése érdekében szólok. Az efféle elmélkedések a történeti nyelvészet szellemétől idegenek, s csak tönkre silányítanak azt. Meggyőződéssel vallom viszont mindenfajta nyelvi vizsgálatban a konkrét és az általános egymást feltételező egységét; s ugyanilyen bizonyossággal hiszem, hogy ott, ahol a konkrét munkák hagyománya oly nagy és önmagán belüli szintje oly magas, mint a mi történeti nyelvészetünkben, a szükséges szintézis az említett veszélyek egyikét sem idézheti fel számottevőbb mértékben.

3. Ahhoz, hogy a nyelvtörténet általános kérdéseivel való foglalkozást fölerősíthessük, illetőleg, hogy nyelvtörténeti munkálkodásunkban a konkrét és az elvont megfelelő kölcsönhatással kerüljön szintézisbe, véleményem szerint szükséges alaposan és kritikusan elemezni a nyelvtudomány egészének az utóbbi évtizedekben való fejlődését s e keretekben különösképpen a történeti nyelvészet megtett útját. E fejlődés áttekintése ugyanis egyrészt megláttathatja azt, hogy a történeti nyelvtudomány „zárttsága” az imént említett viszonylatokban nem volt annyira erős, mint ahogy én az elmondottakban — a probléma érzékeltetése végett — szándékosan kiéleztem; másrészt konkrétan, tételesebben is segít érzékeltetni azokat a pozitív elemeket, amelyekkel a történeti nyelvtudomány már eddig is, „menet közben” föltöltődött, illetőleg amelyekre általános problematikájának további kibontását alapozni lehet. Világos, hogy ezt a mélyebb elemzést kívánó munkát nem föltétlenül nekem kell elvégezni s különösképpen nem a jelen alkalommal. Véleményem összegezeképpen azonban mégis ide vonatkozóan is szeretnék néhány igen vázlatos megjegyzést tenni.

A kérdés megítélésében több okból is vissza kell mennünk legalább az újgrammatikusokig. A tudomány evolúciós fejlődésének tényén túlmenően ezt kívánja mindenekelőtt az a jól ismert tény, hogy a történeti nyelvészet kialakításában az újgrammatikus iskolának meghatározó, megalapozó szerepe volt. Az újgrammatikusok — számos tételük téves volta ellenére — a nyelvtörténeti kutatást olyan szintre fejlesztették, amellyel az a korabeli leíró nyelvészet nem kelhetett versenyre. Ez volt az egyik döntő tudománytörténeti

oka annak, hogy a következő időkben a szinkrón, leíró nyelvészet számára nagyobb, kedvezőbb fejlődési lehetőségek tárultak ki, mint a történeti nyelvészet előtt. A történeti nyelvtudománynak a századforduló táján viszonylagosan sokkal magasabb fejlettségi szintje keltette továbbá azt a bizonyos mértékben valóban fejlődést bénító látszatot, hogy e diszciplínában elméletileg és gyakorlatilag úgyszólván minden megoldódott. Erre a tényre alapul az a még ma is kísértő, egyszer-egyszer nem is minden tendencia nélküli állítás, hogy a nyelvtörténészek zöme még ma is lényegében a nyelv újgrammatikus felfogása szellemében és alapján munkálkodik.

A történeti nyelvtudomány mai képe valóban több mindent őriz újgrammatikus előzményeiből, amint azt a társadalomtudományoknak az ismeretek bizonyos részét megtartó, egymásra rétegző fejlődése folytán más tudományágakban éppúgy tapasztalhatjuk. Az is világos, hogy a klasszikus (újgrammatikus) nyelvtörténet önmagán belül sem lett volna és nem is volt fejlődésképtelen, az idők során tovább alakíthatta volna szemléletét, tovább csiszolhatta volna módszereit, mint ahogy ez lényegében meg is történt. Sokkal érdekesebbek és fontosabbak azonban ennél s a jelen helyzetet jóval inkább meghatározók azok a hatások, amelyek a klasszikus nyelvtörténetet — hogy úgy mondjam — „kívülről” érték és érik, s amelyek továbbfejlődését új, friss elemekkel segítették ténylegesen, illetőleg segíthetik potenciálisan.

E „külső” hatások közül — melyek nem egysíkúak, részben önmagukon belül sem egységesek, s nem is teljesen egyforma súlyúak — nézetem szerint négyre szükséges különös figyelmet fordítani.

A kronológiai egymásba fonódás ellenére is némi időrendben haladva elsőként a nyelv földrajz hatását említem, amely — mint ismeretes — főként a nyelvatlások megjelenése révén hozott minőségileg újat a nyelvjáráskutatásba. A nyelv földrajzi szemléletnek a történeti nyelvészetbe való átsugárzása irányította a kutatók figyelmét egy-egy nyelv belső fejlődésének többvonalúságára, az időbeli és térbeli fejlődmények sajátos viszonyaira, összefüggéseire, illetőleg a térbeliség nyelvtörténeti forrásértékére. E hatás révén egyrészt lehetővé vált az összehasonlító módszer egy nyelven belüli alkalmazása, másrészt nyelvtörténeti feladatként jelentkezett a területi nyelvi tagolódás vizsgálata, illetőleg a belső típusok különfejlődésének tanulmányozása (nyelvjárástörténet). A nyelv földrajz szemléletéből és módszereiből a későbbi nyelvészeti irányzatok is meglehetősen sokat merítettek.

A második hatáskomplexus a szinkrón, leíró nyelvészet újáteremtődésével, az egymásra rétegződő úgynevezett „modern”, strukturalista irányzatokkal kapcsolatos. Az innen jövő hatások révén a történeti nyelvészetben is új fényt kapott a szinkrónia és diakrónia értelmezése, sajátos viszonya, kölcsönös egymásrautaltsága; szükséges és teljes értékű nyelvtörténeti feladattá vált a múltbeli szinkrón leírás; szemléleti átalakulást hozott a változásoknak a nyelvi struktúra változásaként való felfogása; világosabbá vált a szinkrón struktúra fejlődést magában foglaló jellege s ezzel együttjáróan nyelvtörténeti forrásanyagként való kezelhetősége; lehetőség nyílt a szinkrón struktúra fejlődést irányító, változást előidéző szerepének újszerű felismerésére. A transzformáció, valamint az ún. mélystruktúra—felszíni struktúra viszony, amellyel, hogy nyelvfejlődési folyamatok megközelítéséhez adhat segítséget, közelebb visz a történeti nyelvészet egyik sarkalatos kérdésének: a változási lehetőségek (potencialitások, possibilitások) és a változási megvalósulások (realizációk, aktualizációk) probléma-

tikájának feltárásához. Az e témához is kapcsolódó szinkrón nyelvtipológiai kutatások az általános nyelvtörténet látókörének szélesítéséhez járulnak hozzá azáltal, hogy az összehasonlítást az egyes nyelvek belső típusain, továbbá a rokon nyelveken túra terjesztik ki.

A harmadik csoportba más tudományágaknak az utóbbi évtizedekben felgyorsult fejlődését, ismeretanyaguk, szemléletük, módszereik átalakulását, illetőleg mindezeknek a történeti nyelvészetre gyakorolt hatását lehet sorolni. E tekintetben éppen nem jelentéktelenek a történeti nyelvészet hagyományos, régi társtudományainak (segéd tudományainak) a nyelvi fejlődést új tényanyaggal, új oldalakról megvilágító hozzájárulásai. Gondolok itt elsősorban a művelődéstörténetre, a település- és népiségtörténetre, a tárgyi néprajzra, a logikára, a lélektanra, az irodalomtörténetre, az esztétikára. Újszerű hatásai révén a fejlődés talán még erősebb mozgatójának tekinthető azokról a tudományágakról a történeti nyelvészetre gyakorolt befolyása, melyek csak nemrégiben kerültek kapcsolatba a nyelvtudománnyal vagy éppen maguk is újabb kifejlődésűek. — Közöttük — hogy csak a történeti nyelvészet számára legfontosabbakat emeljem ki — a szociológia, részben több tudományág egybefoglalása révén is, segíti a nyelvtörténeti kutatásokban a nyelv és a társadalom viszonyának komplexebb fölfogását. A matematikának a nyelvtörténeti kutatásokra gyakorolt hatását — még ha ezt sokan nem is tekintik a matematikai nyelvészet részének — a nyelv mennyiségi szemlélete terén, a nyelvstatisztika vonalán lehet a legjelentősebbnek tartani; ezáltal ugyanis a kutatás anyagigényességének — mint a történeti nyelvészetben is elsőrendű kívánalomnak — a nagyarányú növelése válik lehetővé. A matematizálás egyéb lehetőségei (formalizáció, modellek, képletek stb.) a történeti nyelvészetben — legalábbis egyelőre — nem látszanak ugyanilyen jelentőseknek. Az információtan a közlés hírértékének, céljának, szerepének, gazdaságosságának stb. előtérbe állításával a nyelvi változások megítélésében nyit a nyelvtörténet számára igen jelentékeny új távlatokat. Az elektrofizika a hangtulajdonságokra vonatkozó ismeretek nagyarányú bővülése folytán a hangfejlődés okainak és körülményeinek a vizsgálatában ad módot az eddigiektől eltérő közelítésekre. — Mind e hatások részben közvetlenül, részben az interdiszciplináris fejlődések folytán kialakult határterületi ágazatok (szociolingvisztika, kvantitatív nyelvészet, akusztika stb.) révén nyilvánultak, nyilvánulnak meg.

Negyediként — de nem utolsósorban — a marxizmus hatása emelhető ki, melynek termékenyítő voltát az ismert tudománytörténeti körülmények a történeti nyelvészetben is hátráltathatták ugyan, de meg nem akadályozták. A marxizmus elméleti igényessége már önmagában a nyelvtörténet általános kérdései felé nyit és mutat utat. A marxizmus alapvető történetisége nemcsak a nyelv történeti vizsgálatának fontosságát támasztja alá, ezáltal más irányú, egyoldalú nézetekkel szemben tudománytörténeti értékű ellenhatást gyakorolva, hanem a nyelv történetiségének mélyebb, teljesebb szemléletéhez is hozzájárul, többek között a nyelvfejlődés fő törvényszerűségei felderítésének, továbbá a nyelvfejlődés máig vezető útjának, a nyelvtörténeti vizsgálatok mához való elérkezésének igényét is erősítve. A marxista dialektika a sokoldalú összefüggések keresését tárja feladatként a történeti nyelvészet elé, mind a nyelven belüli (nyelvrendszerbeli), mind a nyelv és a „mögöttes területek” (gondolkodás; környező világ, társadalom, művelődés stb.) kapcsolatának viszonylatában.

Ezekről a történeti nyelvészet klasszikus változatának továbbfejlődését segítő hatásokról néhány dolgot még összefoglalóan, általánosságban is meg kell említeni.

E hatások mélysége, erőssége, elterjedtsége a történeti nyelvtudományban nem egyenlő. Egyesek már megvalósultaknak, mások folyamatban levőknek, ismét mások kezdődőknek vagy éppen csak potenciálisan meglevőknek tekinthetők. Nyilvánvaló, hogy nemcsak a történeti nyelvészet egyes ágazatai szerint, de részben e diszciplína egyes művelői szerint is differenciáltak. Az is igaz, hogy a fejlődés egészében nehéz szétválasztani őket, még a klasszikus nyelvtörténet önerőből való továbbfejlődése és a külső befolyás kettősségének vizsgálatában is, főként pedig azért, mert a „külső” hatások sokszínűségükben is meglehetősen nagyszámú közösséget, konvergens érvényesülési lehetőséget is tartalmaznak. E hatások egy része tulajdonképpen nem is jelent ellenhatást, inkább csak ráarakódást, gyarapodást a történeti nyelvészet klasszikus állapotához képest; más részük azonban korábbi tételek változtatását vagy éppen tagadását igényli, tehát váltásos jellegű.

A fejlődés egyenetlenségei, kettősségei ellenére is a történeti nyelvészet továbbhaladását nézetem szerint egységes keretekben folyónak, átnövéses jellegűnek lehet tartanunk. Az említett hatások között — a tagadó jellegűeket is beleértve — nincs olyan, amely a történeti nyelvészet egészét alapjaiban rengetné meg, illetőleg annak tudománytörténeti fejlődésébe, mutatis mutandis, ne volna viszonylag szervesen beleilleszthető. És bármennyire fontos, sőt a fejlődés szempontjából nélkülözhetetlen hozzájárulások is e hatások a történeti nyelvészet klasszikus állapota magasabb szint felé, új minőség felé haladásának, önmagukban távolról sem bírnak a nyelvtudomány szerves rendszerének értékével, egyikük sem pótolhatja, nem válthatja föl magát a történeti nyelvészet egészét. Ezt a pontot azért emelem ki külön, hogy rámutassak az olyan vélekedéseknek az erősen eltúlzott, téves voltára, melyek szerint például a szinkrón struktúra különböző jellegű — történeti aspektusokat is magában hordozó — elemzése voltaképpen a történeti nyelvészet új típusát képviselik, annak a helyébe léphetnek. A történeti nyelvészet számára való fontosságuk ellenére végtelenül messze vannak attól, hogy annak teljes problematikáját felölelhessék.

Azt is szeretném külön hangsúlyozni, hogy ezek a történeti nyelvészet fejlődésébe mintegy „kívülről” beépülő hatások nem jelentenek, nem jelenthetnek egyszerű, egy az egyben való áttételezést, hanem a történeti nyelvészet egészének jellege, tematikája, feladatai szempontjából szemléleti és módszerbeli vonatkozásaik minden esetben gondosan mérlegre teendők. Bizonyos esetekben a kritikai hozzáállás, megszűrés vagy éppen elhárítás egyenesen elengedhetetlen; nem képezhetnek például áttételezési alapot a strukturalista irányzatok kifejezetten ahistorikus tételei, s nyilvánvaló az is, hogy a marxista alapú történeti nyelvészet nem vállalhatja azokat az ideológiai kiindulásokat és vetületeket sem, amelyekkel emezek adott esetekben együtt járnak.

Mindezen megszorítások, sőt egyes esetekben szükséges fenntartások ellenére az említett hatásoknak döntő szerepük volt abban, hogy a történeti nyelvészet már eddig is jelentősen túlhaladta újgrammatikus alapjait, s további fejlődésének útjai is nyitva állanak. Az is kétségtelen, s egyúttal a fejlődés szempontjából örvendetes tény, hogy e hatások java része a történeti nyelvészetnek éppen azt az oldalát erősíti, erősítheti, amelynek nem kielégítő

voltáról korábban esett szó: az általános nyelvészethez fűződő közelebbi, szervezesebb viszonyt, illetőleg a történeti nyelvészet általános problematikájának magasabb szintű kimunkálását.

II.

1. Előadásom második részében néhány olyan részkérdést szeretnék érinteni, amelynek a történeti nyelvtudomány általános problematikájában véleményem szerint elsőrendű fontossága van. Előre is jelezni szeretném, hogy e kérdések előhozásának célja sem több az egyszerű problémafelvételnél.

2. Bármennyire szerves tartozéka a történeti nyelvészethez a szinkrón leírás is a maga szemléleti és módszerbeli problematikájával együtt, a nyelvtörténeti vizsgálatok központi, sajátlagos témája mégis csak a nyelv változás kérdése. Mivel ilyenképpen a történeti nyelvészet nagy mértékben a nyelvi változások tudománya, a változás kérdésköréhez kapcsolódik a történeti nyelvészet általános problematikájának java része is.

E problematika annyira gazdag, sokrétű, hogy egy előadás keretében még természetesen ízelítőt se nagyon lehet adni belőle. Mert hiszen ott kellene kezdeni, hogy mi is a nyelvi változás tulajdonképpen. Erre a kérdésre pedig olyan „sablon”-nal, hogy: azok a diakrón különbségek, amelyek adott nyelvi rendszer adott helyén (helyein) e rendszer két adott, szinkrón állapota között jelentkeznek, nyelvi változásoknak tekinthetők, nemigen lehet felelni. Választ kell, kellene adni — többek között — ilyen kérdésekre is: Mi tekinthető ugyan nyelvi rendszernek, hol vannak ennek határai horizontálisan? Hogyan értékelendők a változás szempontjából a külön nyelvi rendszereknek, főként pedig az egyes rendszerváltozatoknak (pl. a belső nyelvi típusoknak) az egymásba átmenő nyelvi jelenségei? Mit jelent a nyelvi rendszer adott helye (helyei), és mi az adott helyen változott jelenségek viszonya rendszerkapcsolataikhoz; azaz meddig tarthatjuk a végbement változásokat, az új jelenségeket ugyanazon körbe, típusba, helyzetbe tartozónak? Hogyan ítéltetők meg a változás szempontjából az adott nyelvi rendszerben már meglévő jelenségek továbbterjedései, belső, nyelvrendszerbeli, analógiás kiterjeszkedései? Egyáltalán mi a viszonya a nyelvi változások keretében a jelenségek keletkezésének és terjedésének? Mikor tekinthető a nyelvi változás keletkezőnek, éppen folyónak vagy lezártnak? Hogyan oszlanak meg és milyen viszonyban vannak a változás előzményei és következményei (régie és új jelenségei) az egymást váltás, kizárás és az egymás mellé rakódás tekintetében? Mik az archaizmusok és a neologizmusok kritériumai? Hogyan értékelendők a változás szempontjából a beszélők ezerszínű, kreatív produktumai a szerkesztési sokféleségtől a stílárakig; hol a határ az egyéni és a szociális értékű változások között? Stb., stb.? Kérdések, amelyek pedig a nyelvi változások általános problematikájának még többnyire csak a kiinduló pontjai, hiszen a változásoknak jobbra csak a mibenlétéhez, megítéléséhez, felfogásához kapcsolódnak, s kevésbé vonatkoznak a nyelvi változások egyéb fontos vagy talán még fontosabb kérdéseire: a változások okaira, végbemenési lehetőségeikre, belső törvényszerűségeikre stb. Kérdések, amelyek többjére nem tudunk eléggé pontos és általános értékű választ adni, pedig tisztázásuk éppen a nyelvi változások egyéb problémáinak megközelítéséhez nemegyszer múlhatatlanul fontos volna.

Az efféle kérdéseket azonban most nyitva hagyva, inkább a nyelvi változásokkal kapcsolatos néhány más témára térek.

3. Senki sem vonhatja kétségbe, hogy a történeti nyelvészet híven szokta teljesíteni azt a feladatát, hogy a nyelvi változások tényeit feltárja, és a tényanyagot bizonyos sémák, kategóriák szerint rendezi, csoportosítja. A hiba ott kezdődik, hogy a nyelvtörténészek jó részének tevékenysége e teljesítményekkel többé-kevésbé lezárul. Pedig van még két, egymással szorosan összefüggő kérdéskör, amelyre a nyelvtörténésznek felelnie kell, vagy legalábbis meg kell kísérelnie felelni: keresnie kell a változások végbemenetelének indítékait, és vizsgálnia kell a változások végbemenetelének hatásait, következményeit. E továbblépések, melyek nélkül a nyelvi változások vizsgálatának problematikája nem lehet teljes, egyúttal éppen azon a határmezsgyén való túlhaladást is jelentik, ahol már a nagyobb, mélyebb összefüggések, a szükségszerű általánosítások és összegezések régióiba érünk.

Hogy egy-két magyar nyelvi példával szolgáljak: Hangtörténeti kutatásainkban meg szokás állapítani, hogy az ómagyar kor etimologikus kettőshangzói hosszú monoftongusokká váltak: *oul* > *ól*, *erdëu* > *erdő* stb. E változást — más hasonló változást szenvedett diftongus-típusokkal együtt — be szokták állítani egy úgynevezett monoftongizációs tendencia keretébe, s e tendencia-felfogás — kimondva-kimondatlanul — a változásnak mintegy a magyarázatául is szolgál. Mint ahogy az úgynevezett nyíltabbá válási tendencia „magyarázza” az ismeretes nyíltabbá válásokat, a zártabbá válási a zártabbá válásokat stb. Pedig világos, hogy mind ez esetekben csupán ténymegállapításról van szó, melyben a miért?-re vonatkozóan semmiféle felvilágosítás nem rejlik. — Vagy: Nyelvtörténészeink egyetértenek abban, hogy a tárgyias igeragozás kijelentő mód jelen idejében a velaris alakok korábbi *j*-tlen állapota helyébe a ragozási rendszer egyes helyein *j* lépett, más helyein viszont ez a változás nem vagy esetleg csak későbbben ment végbe:

<i>várom</i>		<i>várom</i>		<i>várom</i>
<i>várod</i>		<i>várod</i>		<i>várod</i>
<i>vára(a)</i>	→	<i>várja</i>	→	<i>várja</i>
<i>váruk</i>		<i>váruk</i>		<i>várjuk</i>
<i>vára(a)tok</i>		<i>várjátok</i>		<i>várjátok</i>
<i>várák</i>		<i>várják</i>		<i>várják</i>

E változás magyarázatában csak addig szokás elmenni, hogy a másodlagos *j* analógiásan került be a ragozási sor egyes helyeire, s legföljebb arról folyik vita, hogy az analógiás hatás merről jött, az igeragozás felszólító módja vagy a névszói személyragozás felől-e. A nyelvi folyamat lényegi kérdéseire, bennük például az analógia érvényesülésének indítékaira azonban ezzel még egyáltalán nem kaptunk feleletet.

A probléma érzékeltetésére szándékosan hoztam a szinte végtelen számban felsorakoztatható példák között hangtanit és alaktanit; a régebbi nyelvtörténeti felfogás „magyarázati” részének elégtelensége ugyanis talán e változástípusokban a legszembetűnőbb. Amennyiben a nyelvi változások miért?-jére való válaszadás egyáltalán szóba jött, a nyelvnek mint működési rendszer-

nek a belső összefüggései nemigen kerültek mérlegelésre, a változásmagyarázatok inkább a nyelven kívüli tényezők felé mutattak. Ennélfogva viszonylag könnyen tudtak boldogulni az olyan nyelvi változások magyarázatával, amelyeknek mozgató rugói a nyelven kívül (vagy szorítsuk meg: a nyelven kívül is) valóban megtalálhatók voltak; az olyan összefüggések felderítésében, mint amilyenek például a szókinccsel kapcsolatos változások legtöbbször fűzik össze a környező világnak, a társadalmi, gazdasági, műveltségi viszonyoknak a váltoásaival. Legtöbbször megrekedtek viszont a hangtani és grammatikai jellegű változások magyarázatában: vagy belenyugodtak abba, hogy az ilyesféle változások indítékai ismeretlenek, következésképpen ilyen szempontú vizsgálatuk is fölösleges, vagy — ami még rosszabb — erőszakolt összefüggéseket kerestek nyelven kívüli tényezőkkel (pl. a hangváltozások „külső” tényezőinek feltevésével).

A történeti nyelvészet — nem kis mértékben az őt ért, imént vázolt hatások folyamán — ma már ennél jóval többre képes. A fejlődés lényegét két tényezőben lehet megjelölni.

Az egyik az, hogy a nyelvi változások megítélésében magának a nyelvi problematikának, azon belül is a nyelv rendszerszerűségének, elemei belső, rendszerbeli helyzetükből adódó tulajdonságainak és rendszerkapcsolatainak kiemelkedő jelentőséget kell tulajdonítani. Arról a ma már a történeti nyelvészetben is jól ismert — ha talán nem is mindig kielégítően alkalmazott — tételről van itt szó, hogy a nyelvrendszer adott helyén (helyein) végbement változások nem önmagukban, nem mint egyedi elemek zárt, különálló fejleményei folynak le, hanem a nyelvi rendszer, illetőleg a szorosabban kapcsolódó részrendszer szerves tartozékaiként, tehát más rendszerelemekkel, illetőleg azok váltoásaival összefüggésben.

Ebből következik, hogy a nyelvi változások alapját, feltételeit biztosító, megteremtő okhálózatnak maga a nyelvi rendszer is igen lényeges, szerves eleme. Azt a komplexust tehát, ahonnan a nyelvi változások lehetővé tevő, illetőleg előidéző tényezői kisarjadnak, nagyjából a következőképpen lehet „mélységben” tagolni:

a nyelv maga (mint anyag, közlési eszköz)
a gondolkodás

a nyelven kívüli valóság (környezet, társadalom, műveltség stb.).

E rétegződésben az egymással oly szoros összefüggésben álló nyelvet és gondolkodást azért is külön kell számításba venni, mert a nyelvben kétségkívül lefolynak olyan változások (ilyenek pl. a hangtani változások egyes típusai), amelyek nincsenek kapcsolatban gondolkodásbeli tényezőkkel, pontosabban nem a gondolkodás változásainak függvényei. S e rétegződés természetesen úgy értendő, hogy amikor a nyelvi változás alapjait, feltételeit megteremtő okok akár a „legmélyebben”, a nyelven kívüli valóságban, illetőleg annak változásaiban gyökereznek, akkor sem állanak közvetlen viszonyban a nyelvben végbement folyamatokkal, hanem a gondolkodásnak és magának a nyelvi rendszernek a közvetítésével, sőt sajátlagos befolyásolásával érvényesülnek, hatnak ki a nyelvi változásokra. A lényeges mindenesetre az, hogy bizonyos típusú nyelvi változások magyarázatában nem lehet, nem kell a nyelven kívüli valóság szintjéig lemenni; ezeknek — hogy úgy mondjam — a fészke „magasabban”, a nyelv és gondolkodás szintjén vagy csupán a nyelvnek mint anyagi valóságnak a szintjén van.

A másik lényeges dolog, hogy a nyelvi változások magyarázatában a változások okát és célját nem lehet, nem szabad egymástól elkülönítve szemlélni, mivel ezek a legszorosabban, dialektikus egységben fonódnak össze. E tekintetben ugyanis messzemenően figyelembe kell venni, hogy a nyelv nemcsak a „mögöttes területek” (valóság → gondolkodás) bázisán felépült társadalmi produktum, tehát változásában nemcsak az e területeken bekövetkezett változások tükröztetője, hanem ugyanakkor társadalmi funkciót ellátó eszköz is, amely sajátos, meghatározott célok érdekében működik s egyszersmind változik is. E célok között központi helye van magának az információnak, benne a közlés értelmességének, szabatosságának stb. Az információ célirányosságának igen lényeges eleme természetesen a közlés gazdaságossága, a beszélők és hallgatók számára praktikus, ökonomikus volta, s bizonyos nyelvi szinteken, illetőleg bizonyos nyelvi helyzetekben számottevő szerephez juthat az információ művészi minősége, a közlők és befogadók esztétikai igényessége. Magától értetődő, hogy ezek az információs célok nemcsak a szinkrón működő nyelvben jutnak kifejezésre, hanem diakrón síkon is mozgatóerők, melyek a nyelvi változások jellegét, irányát, megszabják vagy megszabhatják. Amikor tehát a lefolyt nyelvi változások vizsgálata közben mérlegre tesszük, hogy e változások milyen kihatással jártak a közlési cél és érték viszonylataiban, akkor egyúttal a változások indítékainak is a közelébe férköztünk.

Bizonyítsuk e tételeket az előbb fölemlített példákon, természetesen csupán a főbb mozzanatokat érintve.

Az ómagyar etimologikus kettőshangzók viszonylatában a változás-magyarázat leglényegesebb elemei a következők: 1. Ismert alaktörténeti okok miatt (melyek között a folyamatos melléknévi igenevek morfológiai viselkedése az egyik döntő tényező volt) e diftongusok igen nagy része hangsúlytalan szótagban, a névszói nominatívusban még abszolút szóvégi helyzetben is állott. A hangok belső, akusztikai tulajdonságai miatt a hangsúlytalan helyzetben a változási folyamatok fő irányítója a redukció volt. Az egymás mellett álló, rokon hangelemek redukciójának a hangok rendszerösszefüggéseiből adódó, akusztikailag legtermészetesebb formája e hangelemek egymás felé törekvése és kiegyenlítődése, tehát a monotongizáció. A hangsúlytalan helyzetből terjedt aztután a változás az analógia (azaz a rendszerkényszer, a rendszer önvezérlése) folytán a jóval csekélyebb számú hangsúlyos szótagi helyzetre. 2. E kettőshangzóknek az akusztikai kiegyenlítődéssel folytán előálló hosszú monoftongusokkal szemben nem volt külön fonológiai értéke. 3. A javarészt tövégi helyzet, illetőleg a toldalékolás miatt a morfológiai tényezők is a változást segítették: a morfémahatárokon a monoftongusoknak jóval nagyobb volt az akusztikai (képzési és érzékelési) ökonómiaja, mint a diftongusoknak. E monoftongizáció lefolyásában tehát a változás indítékait nyelven belüli: fonetikai, fonológiai és morfológiai tényezők együtthatása képezte, melyben a változás okai és céljai is komplexen jelentkeznek.

A kijelentő mód tárgyias paradigmájának változásában azonnal feltűnik a személyragok *j* elemének „személyválogató” jellege, amelyben nyilvánvalóan a változásmagyarázat kulcsa is rejlik. Nem lehet kétséges, hogy a *j* egyes személyekre való behatolásának funkcionális okai és egyszersmind céljai voltak: csak ott történt meg, ahol az eredetibb alakok használatakor a közlésben zavar támadt. Ilyen szempontból elsősorban a velaris hangrendű igealakok egyes 3., valamint többes 2. és 3. személye volt exponált helyzetben, ahol alaki egybeesés állt fenn a folyamatos (elbeszélő) múlt azonos személyeivel, a többes

2. személyben még valószínűleg az alanyi ragozás jelen idejével is (a *váratok* > *várotok* formákon keresztül; vö. *mondatok* > *mondotok* stb.). A többes 1. személyben is volt bizonyos alaki egybeesés a folyamatos múlttal — különösen, ha a *várók* : *váruk* szembenállás korábbi hangtani állapotait is számításba vesszük —, de ez már nem volt annyira éles.

A nyelvi változásba torkolló megoldást az igeragozás belső rendszerösszefüggései szolgáltatták: a kijelentő módbeli tárgyias paradigma funkcionálisan kritikus elemei helyébe a rendszerbelileg hozzájuk legközelebb álló felszólító módú tárgyias paradigmaelemek léptek be: az egyes 3., valamint a többes 2. és 3. személybe kizárólagosan, a többes 1. személybe — a mondott okokból — csak részben (egyes nyelvjárásainkban ma is az *aduk*, *látuk*, *monduk* stb. formák járják). Egyébként a rendszerösszefüggéseken túl alaki kritériumok is mutatják, hogy itt a változást tápláló hatások az igeragozás és nem a névszóragozás felől jöttek (vö. a birtokos személyragozás többes 2. személyének más, éppen hogy *j*-tlen felépítését: *házatok*, *asztalotok* ~ *asztaltok* stb.). Ugyancsak a felszólító mód és nem a birtokos személyragozás felől jövő rendszerhatást példázza élenken a felszólító módú tárgyias alakoknak kijelentő módú tárgyias alakokként való használata igen számos nyelvjárásunkban s innen kisugárzóan a köznyelvben is, amely jelenséget *suk*, *sük*-özés néven szokás emlegetni: *látom*, *látod*, *lássa*, *lássuk*, *lássátok*, *lássák* mint kijelentő módú tárgyias alakok.

Hogy hol voltak egykor a tárgyias igeragozás kijelentő mód jelen idejének funkcionálisan legkritikusabb alakjai, azaz hogy hol volt a paradigma a leginkább változásérzékeny, azt igen szépen szemlélteti e paradigmában egy másik nyelvi megoldás, amely lényegében megegyezik az előbbivel, csak a rendszerhatás más alternatíváját tartalmazza: a palatalis hangrend ragozásmódja érvényesül a velaris hangrendben is, pontosan a kritikus alakokat érintően:

<i>várom</i>	<i>kérem</i>
<i>várod</i>	<i>kéred</i>
<i>vári</i>	<i>kéri</i>
<i>vár j ük</i>	<i>kér j ük</i>
<i>váritok</i>	<i>kéritek</i>
<i>várik</i>	<i>kérik</i>

És hogy részben a többes 1. személy is a kritikus paradigmaelemek sorába került, azt is jól mutatja a nyelvjárásaink közti *várjuk* : *várunk* ~ *várjunk*, *látjuk* : *látunk* ~ *lássunk* stb. tárgyias ragozású szembenállás.

Közvetítőleg jegyzem meg itt, hogy a palatalis hangrenden belül is előállhatott volna zavaró egybeesés a tárgyias ragozás kijelentő mód jelen idejű és folyamatos múltú alakjai között; gondoljunk a *kérik* : *kérék*, *kéritek* : *kéretek* stb. szembenállások alakilag hasonló jellegű hangtörténeti előzményeire. Ezt az egybeesést azonban a hangtani fejlődés hasadásos megoszlása már eleve „elhárította”, tehát nem volt szükség más módok és idők paradigmái felől jövő rendszerhatások „segítségére”. Talán mondanom sem kell viszont, hogy itt meg magának a „belső” hangtani fejlődésnek a kétirányúságát, fonologikus különbségekbe torkolló voltát (*kéri* : *kéré* stb.) irányították az érintett funkcionális szempontok.

A tárgyas ragozás kijelentő mód jelen idejében a velaris hangrendben végbement változások alapvetően funkcionális indítékú magyarázata ellenében föl lehetne vetni, hogy a nyelv e változásokkal mégsem szabadult meg funkcionális krízisétől, hiszen a továbbfejlődés révén újabb egybeesések keletkeztek (a tárgyas ragozás kijelentő és felszólító módja stb. között). Az ellenvetés azonban a nyelvrendszer tágabb összefüggéseit tekintve nem jogos, tudniillik a tárgyas kijelentő mód újabb fejleményű, mai megoldásainak és például a felszólító módnak a használatában az igemódok síkján a közlési zavart a nyelvi szerkesztés tágabb keretei, az ott fennálló szintaktikai különbségek túlnyomórészt kiküszöbölik (*elmondja neki . . . : mondja el neki stb.; odamegy és elmondja neki . . . : odamegy, hogy elmondja neki stb.*), míg az igeidők alaki egybeeséséből származó közlési zavart a tágabb szerkesztés azonos volta nem tünteti el. (Ilyen okokból tarthatja magát pl. a *suk, sük*-özés is oly vidáman . . .). Egyébként mind e folyamatokban a nyelvi fejlődésnek az a közismert ökonomikus sajátsága érvényesülhet viszonylag zavartalanul, amely a más funkcióban már meglevő nyelvi elemek új szerepben való felhasználásával kapcsolatos.

4. Az előbbi kérdéskomplexus elsősorban arra tartalmaz feleletet, hogy milyen okok miatt, illetőleg célok szolgálatában megy vagy mehet végbe nyelvi változás. Azt azonban már inkább csak érintőlegesen tartalmazza, hogy egy adott változás mért éppen úgy, olyan eredményt hozva bontakozik ki, ahogy kibontakozik, azaz a nyelvi fejlődés mért azt az utat „választja”, mely benne megvalósul. Ide vonatkozóan az előbbi példákkal kapcsolatos változást magyarázatokban tettem ugyan egy-két részletmegjegyzést, de ezek a probléma általános közelítésére nyilvánvalóan nem elegendők.

Eleve is világos két dolog. 1. Hogy adott nyelvi rendszer adott helyén (helyein) a változás során milyen előzményt milyen következmény halad, haladhat túl, hogy a régi jelenséget mely új váltja, illetőleg válthatja föl, azt nem a véletlen játéka vezérli, ott a változás nem lehet akármilyen természetű vagy éppen korlátlan számú, hanem meghatározott adottságok, kötöttségek irányítják, sőt korlátozzák. 2. A változások lehetőségei ennek ellenére sem egyenműek, nem csupán egyféleképpen mehetnek végbe, hiszen a nyelv ugyanazon adottságok, körülmények közepette, ugyanazon indítékokból fakadóan, ugyanazon kommunikációs cél elérése érdekében többféleképpen, többféle eszközanyag vagy szerkesztési séma felhasználásával produkálhat változást: egy nyelvi jel például a változás folyamán több más nyelvi jelnek is átadhatja helyét, vagy kiegészülhet azzal, egy szerkesztésmódot több más is felválthat vagy kiegészíthet stb.

A változásnak tehát vannak lehetőségei, melyek köre viszonylag meghatározott, többé-kevésbé zárt. E lehetőségeket változási potenciálsnak vagy possibilitásnak nevezhetjük.

Az egyes nyelvi elemek változási lehetőségeinek tartalma és skálája függvényszerű: attól függ, hogy milyen rendszersajátosságok, kapcsolatok, viszonyhálózatok állanak fenn azokban a szférákban, amelyekben a kérdéses elemek változásai gyökereznek. E viszonyok általában egyszerűbbek a nyelvi jelenségek azon régióiban, ahol a változások fészke „magasabban”, például csupán a nyelvi rendszeren belül, különösen annak erősen, zártan strukturált részlegeiben helyezkedik el; itt a változás-lehetőségek száma, jellege természetesen kevésbé variált. Egyszerű példáját adják ennek a hangváltozások

(fonémaváltozások): a hangrendszer valamelyik eleme rendszerint csak azokkal az elemekkel állhat változási viszonyban, amelyekkel a hangrendszer keretében is szoros (rokonsági) kapcsolatban van, amelyek a hangrendszerben szorosan „mellette” állanak. Így egy *ú* elem a nyelvi fejlődés általános, tehát különleges tényezőktől nem befolyásolt menetében válhat *v*-vé, *b*-vé, *m*-mé, *u*-vá, *ü*-vé stb.; de nem válhat — mondjuk — *ty*-vé vagy éppen *á*-vá. — Bonyolultabb viszont a helyzet a nyelvi jelenségek azon régióiban, ahol a változások fészke „mélyebben” ül, például lemegy a nyelven kívüli valóság szintjéig. Itt a változási lehetőségek a valóságviszonyok, a gondolkodási kapcsolódások és a nyelvrendszerbeli adottságok (szemantikai kapcsolatok, szintagmatikus környezet) bonyolult szövedékéből állnak elő, s természetesen szélesebb variációs skálán jelentkeznek. Ide kapcsolódnak például a szókinccs változásai, bennük a szavak jelentésváltozásai is: egy szó meglevő jelentéseihez jelentéskörének továbbfejlődése során általában, tehát különleges körülményeket kivéve csak olyan jelentések csatlakozhatnak, amelyek a nyelven kívüli valóság, a gondolkodás és a nyelv síkján valamilyen rendszerbeli viszonyban állanak a meglevő, régi jelentéssel vagy jelentésekkel. Egy 'család' alapjelentésű szónak például kifejlődhet 'a családbeli gyermekek összessége', 'gyermek', 'ház körüli szolganép', 'szolga', 'nagycsalád', 'nemzetség', 'rokonság', 'a család vagy nagycsalád férfitagjai', 'a család vagy nagycsalád nőtagjai', 'az ősök', 'a leszármazottak', 'faluközösség', 'település', 'csapat, sokaság', 'hadsereg', 'háború', 'növények, állatok csoportja' stb., stb. jelentése; de nem fejlődhet ki — hogy akárcsak főnévi vonalon is abszurd példákat említsek — 'patak', 'ezüst', 'betegség', 'nevetés' stb. stb. jelentése. Bármennyire is kiszélesül itt már a változási lehetőségek skálája, ez még mindig viszonylag zárt és meghatározott; mindenesetre a possibilitások köre összehasonlíthatatlanul kisebb, mint az impossibilitásoké.

A változási lehetőségekkel szemben, illetőleg azok mellett nyilvánvalóan meg kell különböztetnünk a nyelvi változás egy másik fogalmát: a ténylegesen végbement, megvalósult változást; ezt változási realizációnak vagy a k t u a l i z á c i ó n a k lehet nevezni. A változási realizáció sajátos viszonyban áll a változási potencialitással. Egy nyelvi rendszeren belül a realizáció általában sokkalta szűkebb körű a potencialitásnál, mivel itt — ahogyan jól ismeretes — a változási lehetőségek többé-kevésbé széles skálájából jóval kevesebb, gyakran éppen csak egyetlenegy fejlődmény valósul meg, nem kis mértékben az információ ökonomikus szempontjai, illetőleg e szempontoknak a nyelvi változást irányító volta miatt is. Sok-sok különböző nyelvi rendszer viszonylatában azonban — amennyiben a változási kategóriák nagyjából-egészében fedik egymást — a fejlődési realizációk száma közeledik a potencialitásokéhoz, azon egyszerű és szintén jól ismert oknál fogva, hogy a különböző nyelvi rendszerek egymásnak megfelelő fejlődéseiben nem mindig ugyanazok a potencialitások realizálódnak (bár persze gyakran ugyanazok is). Ezáltal a változási potencialitások köre a sok nyelvi rendszer (különböző nyelvek és belső nyelvi típusok) viszonylatában ténylegesen bekövetkezett, konkrét nyelvi fejlődéssel igazolható azonos típusú változásokkal mintegy kitöltődik, reális tartalmat nyer. Az előbbi példánál maradva az eredetileg 'család' jelentésű szavak jelentésfejlődésének a potencialitásai esetleg már egyazon nyelvrendszer több azonos alapjelentésű szavában az azonos realizációk eléggé nagy számával nyernek igazolást (pl. m. *család* ~ *cseléd*, *had* stb.), több nyelvi rendszer együttesében pedig a realizációk köre még jóval

közelebb kerül a potencialitások köréhez (pl. akárcsak az említett magyar szavak szláv nyelvi előzményeinek, illetőleg rokon nyelvi megfelelőinek jelentésfejlődési realizációi folytán).

A változási potencialitásnak és realizációnak már az egymással való mélyebb összefüggéseibe tartozik, hogy a különböző nyelvrendszerekben azonos jelleggel érvényesülő változási realizációk mennyiségi viszonya, arányai a változási potencialitások erősségi fokára, illetőleg az ebben megnyilvánuló rendszervizonyok minőségére: szorosabb vagy lazább voltára is rávilágíthatnak. E ponton már a változás-tipológiához, illetőleg a változási univerzálék kérdéséhez kerülünk viszonylag közel.

A változási potencialitás és realizáció problémakörének a nyelvtörténeti módszertanban nagy fontossága van. A nyelvtörténész egy konkrét nyelvi rendszer hajdani állapotát és változását vizsgálva igen gyakran kerül szembe a kérdéses rendszer kikövetkeztetett, konkrét realizációban nem tettenérhető nyelvi jelenségeivel; például nem ismeri egy változássor előzményeit; bizonytalan abban, hogy két nyelvi elem összefüggésben, változási kapcsolatban van-e egymással; nincsenek konkrét tényei, adatai egy-egy alaki vagy jelentésbeli fejlődés bizonyítására; stb. Ilyenkor a keresett realizációk igazolásához vagy legalábbis valószínűsítéséhez csak a változási potencialitások módszeres számításba vételén és mérlegelésén keresztül vezet az út, s az útkeresést más nyelvi rendszerek azonos típusú realizációi segítik. Hogy az etimológia területéről vegyek példát: a magyar *világ* és *virág* szavak közti származásbeli — és egyúttal nyelvfejlődési — kapcsolat bizonyítása nagy mértékben attól függ, van-e egy 'világosság' → 'virág' jelentésfejlődésnek potencialitása (a valóság, a gondolkodás és a nyelvi rendszer viszonyaiban gyökerező kapcsolata), s ezt más nyelvi rendszerek efféle realizációi mennyire viszik a tényleges nyelvi fejlődés talajára. (*Világ* és *virág* szavunk származásbeli összefüggését másutt részletesen bizonyítottam.)

5. A nyelvi változások lefolyásának, benne a változási realizáció jellegének egyik döntő tényezője a nyelvi elemeknek, illetőleg a nyelvi elemek osztályainak egymáshoz viszonyított belső tulajdonságaiban rejlik. Ezeket a tulajdonságokat természetesen elsősorban szintén a nyelvi elemek, elemtípusok helyzete, viszonyai határozzák meg azokon a szinteken, ahol a nyelvi változások indítékai is gyökereznek: a nyelvi rendszerben, a gondolkodásban, valamint a nyelven kívüli valóságban. Belejátszanak azonban a használati körrel, viszonyokkal kapcsolatos nyelvészociológiai tényezők is.

E tulajdonságok azt eredményezik, hogy a nyelvrendszer elemei, elemtípusai a változások szemszögéből nézve lehetnek *e r ő s e k* vagy *g y ö n g é k*, illetőleg a viszonyítás oldaláról közelítve *e r ő s e b b e k* vagy *g y ö n g é b b e k*. Szeretném hangsúlyozni, hogy e minősítések nemcsak azt jelentik, amit legtöbbször érteni szoktak rajta: tudniillik, hogy a nyelvben vannak a változásokra jobban és kevésbé hajlamos kategóriák. Kifejeznek mást is: azt, hogy az erősebb elemeknek a nyelvi rendszerben, illetőleg beszédbeli aktualizációjában változást előidéző szerepük is van, s ennek kihatásai a gyengébbekben jelentkeznek. A változásbefolyásolás és a változásérzékenység minősége tehát szoros összefüggésben van egymással.

A nyelvi változás viszonylatában erősebbnek vagy gyöngébbnek minősíthető elemek problematikája ilyenformán messze túlmutat az olyan régóta ismert és hangoztatott tételeken, hogy — mondjuk — a szókincs elemei ál-

talában változásérzékenyebbek, mint a grammatikai szerkesztés sémái; hogy a szókincsen belül is a fontos fogalmak kifejezői ellenállóbbak a változásokra, mint a kevésbé fontosaké. A nyelvi változások szempontjából természetesen ez a kérdéskör is figyelemreméltó, s a nyelvi elemek változásérzékenysége még igen sok más vonatkozásban volna érdemes a vizsgálatra. Csak néhány különböző típusú példát említve: elvileg alig lehet kétséges, hogy az akusztikailag (a hangzósság, a nyomaték stb. szempontjából) erősebb hangok jobban ellenállnak a változásoknak, mint az akusztikailag gyöngébbek; hogy a funkcióban gazdagabb morfológiai elemek alakilag nehezebben változnak, mint a funkcióban szegényebbek; hogy a pre- és szuffixumok ellenálló képessége eléggé csekély; hogy a szociális elterjedtség mind a nyelv anyagkészletében, mind szerkesztési sémáiban meglehetősen erős védelmet nyújt a változásokkal szemben; hogy a nyelvi sztenderd körében normalizálódott, kodifikálódott nyelvelemek jobban biztosítottak a változások ellen, mint a sztenderden kívüliek; stb., stb. A változásérzékenységek ezeket az általános kérdéseit azonban nagy nyelvi anyagon, mélyreható elemzéssel kellene vizsgálni ahhoz, hogy arányait, jellegzetességeit pontosabban láthassuk.

A nyelvi változások szempontjából még fontosabb kérdéskörnek látszik az, hogy a beszédben korrelatív viszonyba került nyelvelemek változásai-
ban miként játszik közre az elemek erősebb vagy gyengébb volta. Itt ugyanis már nemcsak önmagában tekintett változásérzékenységről van szó, hanem a nyelvi elemek változást indukáló és változást elszenvedő szerepének összefüggéseiről s a változási realizáció törvényszerűségeiről. Az egymással korrelatív viszonyba került nyelvelemek ugyanis hatnak egymásra, s e hatásnak — más, részben már érintett tényezők közrejátszása folytán is — nyelvi változás lehet az eredménye. Az egymásrahatás a változási folyamatban az egymással viszonyba került elemeknek bizonyos értelemben vett harcát, konfrontációját eredményezi, s ennek a harcnak a kimenetelét, egyben a változási realizáció jellegét, minőségét az érintett elemek „erőviszonya” nagy mértékben befolyásolja. E vonatkozásban úgy tűnik, hogy a harc annál biztosabban megindul, illetőleg annál biztosabban eredményez változást, minél nagyobb a viszonyban álló elemek erőkülönbsége: annál nagyobb esély van ugyanis arra, hogy az erősebb elem legyőzi a gyengét s abban változást indukál.

Egyes vonatkozásaiban régóta ismert dolog, de a maga teljességében való felismerése mégis eléggé nehezen megy, hogy adott helyzetben meginduló hangváltozások irányát, jellegét maga a hangkörnyezet határozza meg, pontosabban az, hogy a kérdéses hang a beszédbeli hangsorban milyen más hangelemekkel kerül korrelatív viszonyba: milyen hangok állanak mellette, környezetében, vele azonos struktúrájú szóelem hangtestében stb. E korrelatív viszonynak pedig az a változási vetülete, hogy az akusztikailag, helyzetileg erősebb hangelem (esetleg több is) változást indukál a gyöngébben (esetleg többen is egyszerre), sőt e változást mintegy a maga jellege alapján formálja: magához hasonítja, magától elhasonítja, részben vagy egészben magába olvasztja stb.

Bár az ilyen típusú fejlődések a magyar hangtörténetben — sajnos — nincsenek eléggé fölmérve és rendszerré formálva, s például még az ilyen viszonylatban a magyarban is erősen meghatározó jellegű hangsúlyos és hangsúlytalan helyzet változáskülönbségeit és változástörvényeit sem igen szokás tekintetbe venni, az előbbi tétel alapvető helyességét könnyű volna a példák sokaságával alátámasztani. Most azonban csak egyre utalok. Egyáltalán nem

véletlen, hanem a jelzett összefüggésekből folyik, hogy a magyar hangrendszernek — hogy ezt a kifejezést használjam — „legbékétlenebb” eleme az akusztikailag is legerősebb *á*: ahol megjelenik, igen sok változást indukál, gyakran ellentétes irányúakat is, a hangsorok harmóniáját és diszharmóniáját egyaránt megbontva, illetőleg elősegítve. (Csak éppen megjegyzem, hogy ez a harmónia—diszharmónia-teremtés is külön mérlegelést kívánna, részben a nyelv esztétikai funkcióival való összekapcsolással is.) Az *á* okozza például a legtöbb előre és hátra ható hasonítást (illetőleg hasonló minőségben megőrzést), a legtöbb előre és hátra ható elhasonítást (vagy ilyenek megőrzését), mássalhangzók hozzá kapcsolódó változásait stb.; gondoljunk csak az efféle, elsősorban nyelvjárásainkban elterjedt, de részben a környelvből is behatolt jelenségekre: *kápál, kéját, vosánap, váras, lábom, álat, csináni* 'csinálni', *má* 'már' stb. Az említett esetek kritikus pozícióiban levő hangelemek között egynek sem önmagában való a viselkedése (változása, megőrződése), hanem egy másik — erősebb — hangelemtől függő. — Ide kapcsolódóan csupán két megjegyzés erejéig utalnék még általánosságban a következőkre. 1. Teljesen helytelennek tartom a hangváltozások szokásos; független és függő változásokra való felbontását; „független” hangváltozás tudniillik nincs. 2. Az úgynevezett szórványos és általános (tendenciaszerű) változások között is véleményem szerint nem keletkezésbeli, minőségi, hanem csupán elterjedésbeli, mennyiségi különbség áll fent.

A korrelatív viszonyba került nyelvelemek változásaiban az erős győzelme a gyöngye fölött természetesen nemcsak a hangrendszerrel kapcsolatban mérhető föl. Ennek igazolására még csupán egy, grammatikai szerkezeti példát említek. Amíg a régi *ház belől* típusú jelöletlen határozós (jelöletlen birtokos) szerkezetből a mai *házból* típusú ragos határozó lett, a fejlődés minden mozzanatát az erősebb (valóságvonatkozásában, jelentéstartalmában, szintaktikai helyzetében stb. erősebb) főnévi elemnek a gyöngébb határozószoói elem fölötti győzelme jellemzi és egyúttal határozza meg, a következőképpen: A jelöletlen határozós (birtokos jelzős) szerkezetből névutós szerkezet lett, melyben a *ház* mellett a *belől* alárendeltségi szerephez került. A *belől* vesztette el hangsúlyát, majd ennek révén kapcsolódott, egybeforradt a *ház*-zal. A *belől*-ben következett be erős alaki redukció, amely egyszótagúságra torkollott. A *belől*-ben ment végbe hangrendi változás, mégpedig a *ház* hangrendjéhez való igazodással. Az eredetileg szintagmatikus kapcsolat gyöngébb tagja tehát *n e m ö n m a g á b a n* változott, hanem az erősebb tag hatása alatt, s a változás realizációjának jellegét is amaz irányította.

6. Az a néhány kérdés, amelyet előadásom második felében a nyelvi változások általános problematikájának keretéből kiragadtam, magától értetődőleg csak egy-egy részlete, még együttesében is inkább csak töredéke a történeti nyelvészetet foglalkoztató, illetőleg foglalkoztatható általános tematikának. Remélem, más alkalommal lesz még módom rá, hogy más ide vágó problémákat is érinthessenek. A dolog természetéből adódik azonban, hogy e nagyon tág és szövevényes témakör teljességének a felöleléséhez, még kevésbé részleteinek alapos és meggyőző kimunkálásához távolról sem elegendő a bármerről jövő egyedi és szükségszerűen egyoldalú vélemény, amilyen itt most részemről is elhangzott. S bár a korreferátorok is bizonyosan több új részlettel bővítik és mélyítik a témát, kereteinek teljes kitöltése még nyilvánvalóan sokak erőfeszítését igényli.

A tőlem kiragadott részleteket sem lehetett itt bővebb taglalással elemezni, több oldalról és több példával megvilágítani, nem is szólva arról, hogy előadott véleményemet magam sem tekintem sem lezártnak, még kevésbé mindenben okvetlenül érvényesnek. Mondanivalóm azonban talán megfelel annak, aminek szántam: a történeti nyelvészet általános kérdései iránti figyelemfelkeltésnek és ezen belül egy-egy vonatkozásban akár egyetértést, akár ellentmondást keltő problémafölvetésnek.